

KŁĘSKA POD PIŁAWCAMI W WYBRANYCH UTWORACH OKOLICZNOŚCIOWYCH POŁOWY XVII WIEKU

Piotr Borek

Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie

ABSTRACT

THE DEFEAT AT PIŁAWCE (1648) IN THE SELECTED OCCASIONAL WRITINGS OF THE MID-17TH CENTURY

The defeat at Piławce (1648) received a wide coverage in the literature of the 17th century. The mention of this event can be found in letters, chronicles, diaries and occasional literature. The occasional poetic works of different authors point at various reasons for the defeat of the Polish army, from internal political disputes and disadvantages of moral nobility, through leaders' incompetence to just God's punishment. All the analyzed texts reveal the emotions of the writers: lamentations present despair and suffering, works that stimulate the fight express resentment and revenge, and parodies reveal sarcasm and irony aimed at ridiculing the unfortunate soldiers. Songs of the Polish defeat reflect a widespread sentiment in Polish society. The first reaction to the news of the defeat was fear, which then turned into anger and resentment directed against the defeated.

Key words: war, Cossacks, political literature, history and literature

Słowa kluczowe: wojna, Kozacy, literatura polityczna, historia a literatura

Studium dotyczące oceny klęski pod Piławcami (22–23 września 1648 r.) skupia się wyłącznie na eksplikacji kilkunastu wybranych utworów okolicznościowych, które powstały bezpośrednio po zaistniałym zdarzeniu¹. Pierwszym badaczem, który udostępnił sporą część niedrukowanych wcześniej wierszy o porażce piławieckiej, był Iwan Franko². Na gruncie polskim pewne uzupełnienia do omawianej tematyki poczynił Juliusz Nowak-Dłużewski w tomie *Okolicznościowa poezja polityczna*

¹ Szczegółowy wykaz utworów literackich o tematyce piławieckiej wraz z ich dokładniejszym omówieniem zawierają prace: *Arma Cosacica. Poezja okolicznościowa o wojnie polsko-kozackiej 1648–1649*, oprac. P. Borek, Kraków 2005; P. Borek, *Od Piławiec do Humania. Studia staropolskie*, Kraków 2005, s. 15–47 (wykorzystano tezy i ustalenia poczynione w tychże publikacjach).

² I. Franko, *Chmelnyyszczyna 1648–1649 rokiv u suchasnych wirszach*, „Zapysky Naukovoho Towarystwa im. Szewczenka” 1898, t. 23–24, s. 1–114.

w Polsce³. O ile zagadnienie rekonstrukcji wydarzeń zaprzętało badaczy dziejów⁴, o tyle poza wspomnianymi rozprawami okolicznościowa poezja o problematyce kozackiej nie doczekała się pełniejszego omówienia zarówno przez literaturoznawców, jak i historyków⁵. Zapewne o małym zainteresowaniu badaczy rozproszonym materiałem poezji okolicznościowej zadecydowała jej niska wartość literacka oraz sceptycyzm względem źródeł wierszowanych (zdaniem niektórych historyków ich forma dyskredytuje wiarygodność przekazów ujmowanych w „mowę wiązaną”). Częściej zatem sięgano po źródła narracyjne (np. pamiętniki, diariusze) i materiały epistolograficzne⁶.

Liczne wzmianki o „hańbie plugawieckiej” (poza listami, nowinami, kronikami i przekazami wspomnieniowymi) zawiera także barokowa poezja okolicznościowa⁷. O literackiej popularności tematu „fugi” zdecydowało kilka czynników. Spośród nich za najważniejsze trzeba uznać: fakt ucieczki całej armii przed kozacko-tatarskimi oddziałami (nienotowany wcześniej w historii na taką skalę) oraz polityczne, społeczne i gospodarcze skutki zdarzenia, przez co Korona utraciła kontrolę nad rozległymi obszarami ruskimi. Co prawda większość zachowanych przekazów wierszowanych nie ma atrybucji autorskiej (w obiegu funkcjonowały one zatem jako wiersze anonimowe), można jednak z dużym prawdopodobieństwem założyć, iż niektórzy spośród twórców okazjonalnych politycznych utworów utracili swe majątki lub dzierżawy na terenach ukraińskich. Poniekąd tezę tę wspiera spora ilość rutenizmów pojawiających się w tej literaturze *minorum gentium*, a ponadto wplatanie do dziełek elementów własnej biografii. O minorowym nastroju piszących decydowała strata majątku, będącego podstawą egzystencji, co skutkowało zarówno oskarżeniami pod adresem Bohdana Chmielnickiego (zbuntowanego przeciw królowi i prawom Rzeczypospolitej), jak i pretensjami kierowanymi do regimentarzy niechlubnej wyprawy⁸. Krytycyzm piszących dotyczył także polskiego parlamentu, który mianował na regimentarzy armii koronnej Dominika Zasławskiego-Ostrogskiego, Aleksandra Koniecpolskiego i Mikołaja Ostroroga – zarzucono im brak doświadczenia wojskowego. Osobno

³ J. Nowak-Dłużewski, *Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce. Dwaj młodzi Wazowie*, Warszawa 1972, s. 91 i n.

⁴ Por. np. J. Kaczmarczyk, *Bohdan Chmielnicki*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1988, s. 66–68; W.A. Serczyk, *Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648–1651*, Warszawa 1998, s. 139–145.

⁵ P. Borek, *Od Piławiec...*, passim.

⁶ Zob. P. Borek, *Ukraina w staropolskich diariuszach i pamiętnikach. Bohaterowie, fortece, tradycja*, Kraków 2001, s. 323–335.

⁷ Por. definicja terminu: S. Nieznanowski, *Barokowa poezja polityczna. Propozycje badawcze* [w:] *Problemy literatury staropolskiej*, praca zbiorowa pod red. J. Pelca, seria III, Wrocław – Warszawa – Kraków 1978, s. 295–317. Ten dział piśmiennictwa wykorzystywano w badaniach historycznoliterackich, co potwierdzają m.in. rozprawy: L. Ślękowa, *Muza domowa. Okolicznościowa poezja rodzinna czasów renesansu i baroku*, Wrocław 1991; E. Kotarski, *Gdańska poezja okolicznościowa XVII wieku*, Gdańsk 1993.

⁸ Zob. Z. Wójcik, *Ukraina w ramach Rzeczypospolitej do połowy XVII w. (prawo, programy, praktyka polityczna)* [w:] *Studia z dziejów Rzeczypospolitej szlacheckiej*, red. K. Matwijowski, Z. Wójcik, Wrocław 1988, s. 59–74; H. Litwin, *Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569–1648*, Warszawa 2000; J. Stolicki, *Egzulanci podolscy 1672–1699. Znaczenie uchodźców z Podola w życiu politycznym Rzeczypospolitej*, Kraków 1994.

skrytykowano biorących udział w kampanii herbowych, którzy zdaniem piszących odszczepili się od ideałów sarmackich przodków. Pejoratywnej aksjologii głównych dowódców polskich towarzyszą w utworach okolicznościowych obrazy kozackich i tatarskich okrucieństw, jakich dopuszczali się w trakcie marszu na Lwów i Zamość.

Można stwierdzić, iż głównym motorem spisывania wierszy okolicznościowych były właśnie pretensje szlachty, przez co utwory zostały nacechowane emocjonalnie. Ton uczuciowy (głównie jednak emocje negatywne) potwierdza dobór gatunków: począwszy od satyry, poprzez pamflet, aż do utrzymanej w podniosłej tonacji pobudki oraz lamentu. Porażka piławiecka stanowiła zarazem punkt wyjścia dla negatywnej waloryzacji moralności i religijności szlachty. Kłęska Koroniarzy zyskiwała też wykładnię bardziej uniwersalizowaną – część literatów interpretuje „plagę Bożą” jako wymierzenie sprawiedliwości grzesznym szlachcicom, co ma ich skłonić do odnowy moralnej i religijnej.

Przyjmuje się, iż bezpośrednią przyczyną opuszczenia obozu przez polskich żołnierzy była wieść o przybyciu Tatarów do obozu Chmielnickiego. Dane o liczebności ordy, mówiące o dziesiątkach tysięcy, były mocno przesadzone⁹. Do kłęski przyczyniły się: brak subordynacji armii koronnej, kłótnie między dowódcami (trzem regimentarzom przydano do pomocy ponad 30 komisarzy¹⁰), a ponadto decyzja o wycofaniu się pod Konstantynów. Informacje na ten temat znajdujemy w większości spośród omawianych utworów okazjonalnych.

Anonimowy *Żalony lament na rozpruszone wojska pod Piławcami anno 1648* należy uznać za jeden z pierwszych tekstów, które spisano wnet po „ucieczce”. W podzielonym na dwie tematyczne części tekście autor wykorzystał konwencję lamentu. W pierwszej skupił uwagę na ocenie przez potomność haniebnego postępu. Deprecjacji polskiego tchórzostwa służy poetycka rekonstrukcja nastroju przerażenia i trwogi rodaków na wieść o kłęsce: „Brzydką ucieczą, co żywo uchodzi, / Pieni się Wisła od promów i łodzi, / Leda wiatr wionie na serca łęklive, / Obumierają z strachu ledwo żywe”¹¹. W dalszym fragmencie szlachcic ukazuje zachowanie uciekających żołnierzy: „Polskie rycerstwo, pomiotawszy broni, / W rozsypkę idzie, choć go nikt nie goni, / Rzuca po drogach drzewa nie skruszone, / Rzuca i piki orężem nie tknione”¹². Pierwsza część utworu zwieńczona jest motywem wzbudzania poczucia wstydu u szlachcica-odbiornicy: „Wstydzi się Wulkan daremny roboty”, „Wstydzi się Sława”. Z kolei w drugiej partii wiersza, która ma charakter pobudkowy (czyli zagrzewający do walki), autor za pośrednictwem personifikowanej bogini Sławy zwraca się do „sarmackiego narodu”, by ten odzyskał dobre imię: „Ej, czy nie lepi tej ojczyzny bronić / I onę swemi piersiami zasłonić, / Niżli pod jarzmem, pozbywszy wolności, / Wiecznie narzekać na swe niedbałości? [...] Chciej tylko, z nieba żądając

⁹ W. Majewski, *Posłowie* [w:] O. Górka, „*Ogniem i mieczem*” a rzeczywistość historyczna, Warszawa 1986, s. 246.

¹⁰ J. Widacki, *Książ Jarema*, Katowice 1984, s. 122.

¹¹ *Żalony lament na rozpruszone wojska pod Piławcami anno 1648, d<ie> 12 Septembris*, Biblioteka Naukowa im. W. Stefanyka we Lwowie (dalej: BNSL), fond 5, opis 1, sprawa 221 II, s. 99. Przedruk wiersza w: P. Borek, *Od Piławiec...*, s. 255–256.

¹² Ibidem.

pomocy, / Nieprzyjacielskiej zastawić się mocy!”¹³. W przeciwieństwie do innych wierszy anonim zrezygnował z wykładni religijnej klęski, wprowadzając argumentację świecką pobudzającą męstwo rodaków.

W grupie wierszy pobudkowych o tematyce piławieckiej mieszczą się utwory Jana Karola Dachnowskiego: *Trąba na rozpruszonych do obozu przeciw Kozakom*, *Bęben spod chorągwie nowego pana* i *Chorągiew królewska z Białym Orłem*¹⁴. *Trąba* została spisana zaraz po dotarciu polskiego wojska spod Piławiec do Lwowa (pierwsi uciekinierzy przybyli do miasta już 26 września¹⁵), co potwierdzają finalne wersy dziełka: „Perypetasmatowicz od Konstantynowa / Posłał *Trąbę* żołnierstwu, co leży u Lwowa, / Iż jako ją poczuje, lubo czytać będzie, / Co żywo za Kozaki niech na konia wsiedzie”¹⁶. Utwór był zapewne inspirowany działaniami Jeremiego Wiśniowieckiego, który podówczas we Lwowie usiłował zgromadzić rozproszone wojsko. W zwieńczeniu *Trąby* pojawia się zwrot do szlachty: „Idźcież, zacni rycerze, za wielkim hetmanem, / Uderzcie nieprzyjaciół swej siły taranem / A odbierzcie swe łupy, ni odpocząc dajcie”¹⁷. Owym wielkim hetmanem (w sytuacji ucieczki z obozu trzech regimentarzy) zapewne miał być książę Jarema, który na życzenie żołnierzy i mieszczan lwowskich przyjął dowództwo nad oddziałami i wspólnie z nimi powędrował do Zamościa.

Trąba Dachnowskiego była wierszem dość popularnym wśród szlachty u schyłku lat 40. XVII stulecia. Do jej treści nawiązuje anonimowa *Na „Trąbę” żołnierska odpowiedź w roku 1648*. Wierszopis, jeden z uczestników piławieckiej fugi, polemizuje z autorem *Trąby*, obwiniając o klęskę nie tyle rycerstwo, ile regimentarzy: „Rządców siła z hetmany trzydzieści sześć było, / To, Ojczyzna miła, ciebie, nas zagubiło! / Żołnierz nie był nigdy, ani rotmistrz w radzie, / Niechże nań Ojczyzna fugi tej nie kładzie. / [...] Wszystko chciała ambicja urzędu sprawiła, / Winujem, pozwoliłaś, tyś nas to zgubiła”¹⁸. Podobne zdania formułowali też inni pisarze¹⁹, dopatrując się przyczyn klęski, jak już zaznaczono, w braku kompetencji dowódczych u regimentarzy oraz nierozwadze sejmu, który im powierzył zwierzchnictwo nad armią. Utwory Dachnowskiego inspirowały także anonimowego twórcę *Satyra nowego z chorej głowy*²⁰. Dziełko zostało spisane wiosną 1649 roku, a gatunkowo nawiązuje do *Satyra* Jana Kochanowskiego²¹. Głównym bohaterem poematu jest koziorogi Satyr, który artyku-

¹³ Ibidem, s. 100–101.

¹⁴ Do naszych czasów zachował się tylko pierwszy z wymienionych tytułów. Zob. J. Nowak-Dłużeński, *Okolicznościowa poezja...*, s. 93–96 i 104.

¹⁵ W. A. Serczyk, *Na płonącej Ukrainie...*, s. 145.

¹⁶ J.K. Dachnowski, *Trąba na rozpruszonych do obozu przeciw Kozakom*, [b.m.r.], k. A₄v. Przedruk dziełka w: *Arma Cosacica...*, s. 67–74.

¹⁷ Ibidem, k. A₄v.

¹⁸ *Na „Trąbę” żołnierska odpowiedź w roku 1648*, [b.m.r.], k. A₂.

¹⁹ Anonimowy twórca *Zaczęcia buntów kozackich przez Bogdana Chmielnickiego* stwierdził: „I pod Piławce było wojska siła, / I to fackyja prędko rozproszyła”, rkps Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, sygn. 1853 II, s. 1.

²⁰ *Satyr nowy z chorej głowy*, [b.m.r.]. Przedruk w: *Arma Cosacica...*, s. 99–108.

²¹ Por. L. Kamykowski, *Polski poemat satyrowy*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń PAU” 1937 (t. 42), nr 5, s. 121–124; J. Nowak-Dłużeński, *Poemat satyrowy w literaturze polskiej w XVI–*

łuje krytykę szlacheckich zbytków (nadmiernych bogactw, wyrafinowanych potraw i napitków), towarzyszących wyprawie pod Piławce. Klęskę armii koronnej widzi w niesubordynacji żołnierzy oraz Bożej decyzji (ukaranie rodaków za grzechy). Wśród innych wierszy piławieckich *Satyra* wyróżnia apoteoza J. Wiśniowieckiego, którego czyny stanowią punkt centralny tekstu. O zasługach wojewody ruskiego świadczy liczba ofiar po stronie kozackiej: „Nie chcę wymieniać, jak często ten zacy / Kawaler tryumf otrzymał z nich znaczny, / Jako ich wiele z tego świata zgładził / I na pal wsadził”²². W dalszej części pojawia się drastyczny apel do herbowych: „Nu, jeno wszyscy za ręce się wzięwszy, / Przed Majestatem Boskim pokłękawszy, / Zechciejmy teraz bez respektu wszego / Zemścić się swego”²³. Autorskiej postawie dyskredytowania wrogów służy opis kozackich „tyraństw”: „Groby ciał zmarłych wszystkie otworzone, / Z których i kości biedne wyrzucone / Psi kędyś gryzą, a swą brzydką szyją / Nad nimi wyją”²⁴.

Postać *Satyra* została wykorzystana w dziele księdza Szymona Starowolskiego *Nowy Satyr polski, który się wraca z Bukowiny wołoskiej. Do którego przydana Perspektywa krótka po żalostnej klęsce rozproszenia wojskowego za Konstantynowem*²⁵. W spisany na przełomie 1648 i 1649 roku druku zawarto dwa odrębne wiersze, których tematem wspólnym okazuje się klęska pod Piławcami. *Nowy Satyr* zawiera tylko kilka aluzji do niechlubnych zdarzeń, tematem zaś zasadniczym pozostaje utyskiwanie głównego bohatera (tj. powracającego z Bukowiny *Satyra*) na zanik pobożności wśród szlachty, dbanie o prywatne interesy, ciemnienie poddanych (choćby poprzez wybieranie stacji), odrzucenie rycerskiej tradycji przodków, nierząd państwowy. Jako ksiądz Starowolski rozpatruje klęskę pod Piławcami przede wszystkim jako wypełnienie się Bożej woli, w myśl której herbowi mają cierpieć za liczne przewiny. Duchowny nie nawołuje, w przeciwieństwie do twórców anonimowych pobudek, do zemsty, sugerując szlachcie, by dokonała moralnego zwrotu w swojej egzystencji i poszanowaniu bliźniego. Z kolei dołączona do *Nowego Satyra* wierszowana *Perspektywa* traktuje wyłącznie o porażce pod Piławcami. Starowolski eksponuje tu zaledwie kilka wybranych zdarzeń z niefortunnej kampanii, wpisując w deskrypcję umoralniający sens religijny. O tym, że tak właśnie należy odczytywać *Perspektywę*, świadczy motto zaczerpnięte z *Księgi Psalmów*: „Nisi conversi fueritis, gladium suum vibravit: / Acrum suum tetendit et paravit illum” (Ps 7, 13–14: „Jeśli się [kto] nie nawróci, miecz swój [Bóg] wyostrzy. Przygotuje na niego pociski śmiertelne, sporządzi swe ogniste strzały”). W apostrofie do „przesławnej Polski” podmiot mówiący roztacza wizję cierpienia Polaków, którzy giną od kozackiego „wichru”.

XVII. Z dziejów inicjatywy artystycznej Jana Kochanowskiego, Warszawa 1962; J. Pełc, *Potomstwo „Satyra” Jana Kochanowskiego w poezji polskiej od XVI do połowy XVIII wieku*, „Pamiętnik Literacki” 1963, z. 4, s. 267–311.

²² *Na „Trąbę”*..., k. A₂.

²³ *Trąba na rozpruszonych*..., k. A₄v.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ O atrybucji autorskiej dziełka pisał J. Nowak-Dłużewski, *Okolicznościowa poezja*..., s. 101; *idem, Poemat satyrowy*..., s. 20.

Ponurą atmosferę poetyckiej kreacji wzmacniają obrazy „tyraństw”, jakim są poddawani księża, dzieci i kobiety z rąk mołojców Chmielnickiego²⁶.

Wśród wierszy piławieckich J. Nowak-Dłużewski wyodrębnił grupę utworów nazywanych parodiami. Dziełka te miały na celu ośmieszenie tchórzostwa żołnierzy koronnych wojaków²⁷. Były one spisywane przez dłuższy czas (niekiedy wielu miesięcy) po klęsce pod Piławcami. Stosunkowo wcześniej spisano anonimową „parodyję” *Na uciekających spod Piławiec*. Utwór wyzyskuje kategorię komizmu, budowanego na opozycji „kozackich fujar” i uciekających przed nimi „polskich bojarów”²⁸. Szlachecki autor dokonał krytyki dowódców nieudolnej kampanii. Jako uczestnik wyprawy (w tekście wymienia dokładnie nazwiska pomniejszych oficerów oraz dowodzone przez nich chorągwie) szacuje rozmiary klęski nie tyle ilością poległych, ile stratami dóbr materialnych. Po ucieczce „nocnych puchaczów” w ręce Kozaków i Tatarów wpadły: „łańcuchy”, „manele”, „lamparty”, „tygrysy”, „armaty i namioty” itd. Rezygnując z obiektywizmu, anonimowy szlachcic w zgodzie z innymi pisarzami ocenia klęskę jako pochodną wyroków niebieskich: „Nie szabla to kozacka, ale grzechy nasze / Tak ciebie rozpłoszyły, o mizerny Lasze!”. Końcowa apostrofa kierowana do szlachty pokazuje zachowanie magnatów, którzy na wieść o przegranej zamierzają uciec do Gdańska: „Obacz się, szlachto polska, patrz na wszystkie pany, / Jako uciec chcą z Polski a zostać z gdańszczany!”²⁹.

Anonimowa *Ojczyta parodyja po piławieckiej*³⁰ strukturalnie nawiązuje do wcześniejszego utworu zatytułowanego *Wiersze na pogrom J.M.PP. hetmanów pod Korsuniem, parodyja*³¹. W *Ojczytej parodii* pojawiają się również satyryczne obrazy buńczucznej postawy rycerzy przed bitwą oraz haniebnej fugi i strachu wodzów, którzy siedząc w domu, „przed żonami [się] wstydzą / A tylko wojnę i Kozaki widzą”. Autor widzi przyczyny ucieczki w zaniku męstwa, które jednak „gdy poczem w sobie”, wtedy „ten error prędko uratujem”³². Analogiczną strategię (tj. parodystyczną) przyjął Łukasz Opaliński w satyrze *Coś nowego*, którą omówiono w innym miejscu³³. Poetyka heroikomicznego widzenia klęski przeniknęła w pewnej mierze do dwóch anonimowych epigramatów: *Piławce do rycerstwa przed nikiem uciekającego* oraz *Rytm do rycerstwa polskiego spod Piławiec powracającego*. W obu utworach dominuje motyw ucieczki oraz związanego z nią oskarżenia polskich rycerzy o tchórzostwo. Autor pierwszego epigramatu wyraził to następująco:

²⁶ Bliska tematycznie *Perspektywie* Starowolskiego jest anonimowa *Pieśń żalosa po rozproszeniu wojska pod Piławcami będącego in anno 1648, die 12 Septembris*, BNSL, f. 5, op. 1, spr. 221 II, s. 50.

²⁷ Por. J. Nowak-Dłużewski, *Okolicznościowa poezja...*, s. 91.

²⁸ *Na uciekających spod Piławiec*, BNSL, f. 5, op. 1, spr. 231 II, k. 217v.

²⁹ Ibidem, k. 219.

³⁰ *Ojczyta parodyja po piławieckiej*, Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Kórniku (dalej: BK), rkps 480, k. 70–71.

³¹ Por. J. Nowak-Dłużewski, *Okolicznościowa poezja...*, s. 92.

³² *Ojczyta parodyja...*, k. 71. Podobny obraz znajdziemy w epigramacie *Wiersze na uciekające spod Piławiec polskie rycerstwo in anno 1648*, BK, rkps 973, k. 141v.

³³ Zob. P. Borek, *O satyrze Łukasza Opalińskiego uwag kilka [w:] Retoryka a tekst literacki*, red. M. Hanczakowski, J. Niedźwiedź, Kraków 2003, t. 2, s. 23–42.